

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی

رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی

**تصحیح انتقادی متن تمهیدات عین القضاة همدانی بر اساس نسخه‌های معتبر
(مقدمه، تعلیقات، توضیح اصطلاحات عرفانی، آیات و احادیث و فهرست‌ها)**

استادان راهنما

دکتر تقی پورنامداریان

دکتر محمدرضا نصیری

استادان مشاور

دکتر ابوالقاسم رادفر

دکتر مریم عاملی‌رضایی

پژوهشگر

مینا حفیظی

دی ماه ۱۳۹۶

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۶/۱۰/۲۰

رساله‌ی تحصیلی خانم مینا حفیظی دانشجوی مقطع دکتری رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

تحت عنوان:

تصحیح انتقادی متن تمهیدات عین القضاة همدانی بر اساس نسخه‌های معتبر (مقدمه، تعلیقات، توضیح اصطلاحات عرفانی، آیات و احادیث و فهرستها)

را بررسی کردند و رساله با نمره ۲۰ و درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای اول رساله؛ جناب آقای دکتر تقی پورنامداریان با مرتبه علمی استاد

۲. استاد راهنمای دوم رساله؛ جناب آقای دکتر محمد رضا نصیری با مرتبه علمی استاد

۳. استاد مشاور اول رساله، جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر با مرتبه علمی استاد

۴. استاد مشاور دوم رساله، سرکار خانم دکتر مریم عاملی رضایی با مرتبه علمی استادیار

۵. استاد داور داخلی رساله؛ جناب آقای دکتر محمد رضا موحدی با مرتبه علمی دانشیار

۶. استاد داور داخلی رساله؛ سرکار خانم دکتر زهرا پارساپور با مرتبه علمی دانشیار

۷. استاد داور مدعو رساله؛ جناب آقای دکتر توفیق سبحانی با مرتبه علمی استاد

امضا

امضا

امضا

امضا

امضا

امضا

امضا

امضای مدیر تحصیلات تکمیلی

امضای رئیس پژوهشکده

سپاس‌گزاری

روزی که برای تحصیل در مقطع دکتری ادبیات به پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی پای نهادم، هرگز گمان نمی‌کردم که رساله‌ پایانی من تصحیح متنی چون *تمهیدات* باشد؛ اگر چه به سبب تحصیل در رشته ادیان و عرفان از پیش با این متن بیگانه نبودم و شاید از همین روی و نیز دل‌بستگی به عرفان پیشنهاد استاد فرهیخته جناب دکتر پورنامداریان را به دانشجویان دکتری ادبیات برای تصحیح مجدد این اثر سترگ مشتاقانه پذیرفتم بی‌آنکه سرلوحه *دیوان* حافظ را به یاد بیاورم: «که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها» و چنان شد که اگر یاری اصحاب علم و دستگیری ارباب معرفت نبود کار به سامان نمی‌رسید. از تمامی ایشان سپاس‌گزارم: نخست از استاد بزرگوارم جناب دکتر پورنامداریان که با ارشادهای عالمانه و عارفانه خویش دریچه دیگری برای درک *تمهیدات* به روی من گشودند و دو دیگر استاد ارجمندم جناب دکتر نصیری که افزون بر راهنمایی‌های دلسوزانه در امر تصحیح در یافتن برخی نسخه‌ها نیز مرا یاری رساندند. همچنین جناب استاد دکتر رادفر که کوشش‌های ایشان مقدمات تحصیل اینجانب و برخی از همکارانم را در مقطع دکتری پژوهشگاه علوم انسانی فراهم آورد و از راهنمایی‌های سرکار خانم دکتر عاملی‌رضایی و جناب دکتر محمدنژاد نیز هم. افزون‌براین، استادان و سروران ارجمندی اینجانب را در یافتن نسخه‌های خطی یاری رساندند. نخست استاد ارجمند جناب دکتر توفیق‌سبحانی که نسخه‌های ناب قونیه با پیگیری‌های ممتد ایشان - که حتی در دوره بیماری و بستری شدنشان نیز ادامه داشت - به دست این حقیر رسید. دو دیگر از رفیق شفیق و همکار گرامی جناب دکتر افشین‌وفایی که علاوه بر نسخه‌های دانشگاه‌تهران، نسخه بسیار ارزشمند کتابخانه مرعشی‌نجفی از طریق ایشان در اختیار اینجانب قرار گرفت. همچنین دوست و همکار ارجمند جناب دکتر رحیم‌پور که قطب بسیاری از دوستانان نسخ خطی است و نه تنها نسخه‌های کتابخانه ملی و ملک که اسکن رنگی برخی از نسخه‌هایی که با کیفیت نازل در اختیار داشتم از طریق ایشان به بنده رسید. از جناب دکتر تمیزال استاد دانشگاه سلجوق در قونیه که نسخه ملت‌گنل استانبول را از طریق ایشان دریافت کردم و نیز جناب دکتر چندرشیکهر استاد دانشگاه دهلی که در روزهای پایانی رساله به یاری من شتافت کمال امتنان را دارم. از دوست دیرین و همکار گرامی جناب دکتر خطیبی سپاس‌گزارم که با استناد به پیکره فرهنگ‌نویسی در انتخاب ضبط دشوارتر در متن مرا یاری کردند؛ همچنین از دوست و همکار ارجمندم جناب استاد بهرامیان که در یافتن منابع احادیث از ایشان بهره بردم و نیز یار و همکار گرانمایه سرکار خانم دکتر مهری در چکیده انگلیسی. قدردان زحمات دوست هنرمند و همکار گرامی سرکار خانم معمر هستم که نه تنها در تهیه نمایه کمک شایان توجهی به اینجانب کردند که شمس مزین به بسم‌الله در ابتدای رساله نیز به قلم ایشان است و نیز سرکار خانم سیفی که در مقابله متن با نسخه اساس مرا یاری رساندند.

کار دشوار صفحه‌آرایی بر عهده سرکار خانم عباس‌پور بوده است. دشوار از آن روی که این متن به سبب پانوشته‌های فراوان و حجم بالا، مشکلات فنی بسیاری داشته که ایشان با دقت و جدیت به رفع آن پرداخته‌اند. از زحمات ایشان و همچنین سرکار خانم تقوی که علی‌رغم شرایط خاص جسمانی صبورانه به تایپ و اصلاح متن پرداختند، سپاس‌گزارم. در پایان برای تمامی استادان و سروران ارجمندی که مرا در نگارش این رساله یاری کردند آرزوی بهروزی دارم.

باکرامی داشت یاد و خاطرة آن دو عزیز

پدرم که همواره مشوق من در تحصیل بودو

خواهرم فرخنده که اندکی پیش از پایان این رساله به دیدار حق شتافت

تقدیم به مادرم، همسرم دکتر جوادی نیستانی و فرزندم نیما نیستانی

چکیده

هدف از نگارش این رساله، تصحیح انتقادی تمهیدات - یکی از کهن‌ترین متون عرفانی فارسی - است. اهمیت این تصحیح از آن روی است که شمار متون فارسی عرفانی با قدمت نهصد ساله چندان زیاد نیست و بسیاری از آثار باقی مانده به زبان فارسی (ونه عربی) یا در قالب رساله‌اند یا کتابهایی با افتادگیهای بسیار و شمار آثار مدون تفصیلی که تقریباً بی‌کم و کاست به دست ما رسیده‌اند چندان چشمگیر نیستند و بیشتر آثاری که در حدّ و اندازه تمهیدات پس از این اثر نگارش یافته‌اند، به‌ویژه آثاری که بیانگر اندیشه‌ای نو از جانب نویسنده آن اثر بوده‌اند. پس تمهیدات از جهات مختلف دارای ویژگیهای خاصی است. از متون بسیار کهن فارسی است که پیچیده‌ترین مباحث عرفانی را سلیس و روان و به زبانی شاعرانه بیان می‌دارد.

نگارنده برای تصحیح انتقادی تمهیدات از چهارده نسخه کهن که از قدیمترین نسخ تمهیدات‌اند، بهره برده است. پنج نسخه از این نسخه‌ها شامل: دو نسخه از مزار مولانا در قونیه، دو نسخه از کتابخانه اسماعیل پاشا و ملت‌گنل در استانبول و یک نسخه از کتابخانه مرعشی نجفی در قم در تصحیح پیشین دیده نشده‌اند. با بررسی نسخه‌ها روشن شد که تمهیدات اگر نگوئیم دو روایت، دو تحریر یا شیوه نگارش دارد؛ از این روی، نسخه‌ها در دو گروه A و C جای گرفتند. در بیشتر مواضع روایت گروه A که نسخه اساس، سرگروه آن است در متن آمده است و روایت گروه C و نسخه‌های تابع آن در پانویس، برای دشواری‌ها و مشکلات متن در پی‌نوشتها یا تعلیقات، توضیحاتی آمده است. در مقدمه شرحی در باب زندگینامه و جهان‌بینی عین‌القضاة، سبک نگارش تمهیدات، روش این تصحیح و کاستیهای تصحیح پیشین آمده و از زحمات مصحح محترم - شادروان دکتر عقیف عسیران - تقدیر شده است. افزون بر این، بخشی نیز به پیشینه تحقیق - شامل کتابها، مقالات و رساله‌هایی در باره عین‌القضاة و آثار او به ویژه تمهیدات - اختصاص دارد. در پایان نیز علاوه بر فهرست منابع، فهرستی از آیات، احادیث و روایات، سخنان بزرگان، اشعار و اعلام متن ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: عین‌القضاة، تصحیح انتقادی تمهیدات، عقیف عسیران، سبک تمهیدات، نسخه‌های تمهیدات.

فهرست مطالب

یک	پیشگفتار
۱	کلیات
۷	تمهید اصل اول
۲۷	تمهید اصل ثانی
۴۹	تمهید اصل ثالث
۶۷	تمهید اصل رابع
۷۷	تمهید اصل خامس
۱۰۹	تمهید اصل سادس
۱۵۱	تمهید اصل سابع
۱۷۷	تمهید اصل ثامن
۲۰۹	تمهید اصل تاسع
۲۵۷	تمهید اصل عاشر
۳۶۱	پی‌نوشت‌ها
	نمایه‌ها
۳۷۱	آیات
۳۹۳	احادیث و روایات
۴۰۰	سخنان بزرگان
۴۰۶	اشعار
۴۱۴	اصطلاحات
۴۲۴	اعلام
	کتابنامه
۴۳۱	منابع فارسی
۴۳۶	منابع عربی
۴۳۹	منابع لاتین

پیشگفتار

پیشگفتار:

تمهیدات عصاره تفکرات و حاصل دوران پختگی عارفی است که نه به واسطه نگارش این اثر که به سبب نگاشته‌های بسی محتاطانه‌تر از این به دار آویخته و به قولی سوزانده شد.^۱ بسیاری از عبارات تمهیدات *عین القضاة* همدانی (متوفی ۵۲۵ ق)،^۲ آن چنان غیرمتعارف بود (و هنوز نیز هست) که نویسنده در زندان نگارش آن را کتمان کرد و این اثر را در سیاهه آثار خویش نیاورد. حتی تا سالیان متمادی کاتبان تمهیدات در پایان کتاب عباراتی این چنین می‌نگاشتند: *تَمَّتْ «زبدة الحقائق» بید ...* به عبارت دیگر تمهیدات با نام *زبدة الحقایق* - اثر دیگری از *عین القضاة* - شناخته می‌شد.^۳ حال آنکه *زبدة الحقایق* به زبان عربی تألیف شده و از سطر اول چنان با تمهیدات با آن لحن توفانی شطح‌آمیز متفاوت است^۴ که نمی‌توان تمهیدات را ترجمه آن دانست.^۵ سبک ناشی از نگاه تهورآمیز و خلاف عادت نویسنده از شریعت، این اثر را استقلالی خاص بخشیده است که در آثار دیگر *عین القضاة* تا این حد چشمگیر نیست.

---

۱. پیش‌تر حلاج (متوفی: ۳۰۹ ق) نیز با جرمی مشابه *عین القضاة* به همین صورت کشته شد. صاحب *هفت‌قلیم* در باب نحوه مرگ *عین القضاة* آورده است: «... از در مدرسه‌ای که درس می‌گفت از حلقش آویختند و بعد از آن جسدش را سوخته به باد دادند. آورده‌اند که *عین القضاة* پیش از قتل خود کاغذی را مهر کرده به اصحاب سپرد ... چون مهر از آن کاغذ برداشتند این رباعی نوشته یافتند: ما مرگ شهادت از خدا خواسته‌ایم / و آنچه به سه چیز کم بها خواسته‌ایم / اگر دوست چنان کند که ما خواسته‌ایم / ما آتش و نطف و بوری خواسته‌ایم» (امین احمد رازی، بی‌تا: ج ۲، ص ۵۳۳).

۲. *عین القضاة* در غروب روز سه‌شنبه، ششم جمادی‌الآخر سال ۵۲۵ ق به دار آویخته شد (در این باره نک: پورجوادی، ۱۳۸۴ش: ص ۹؛ مایل هروی، ۱۳۸۹ش: ص ۳۸؛ منزوی، ۱۳۸۷ش: ج ۳، ص ۲۵).

۳. نخستین مؤلفی که از تمهیدات با عنوان *تمهیدات* یاد کرده *کمال‌الدین حسین گازرگاهی* در *مجالس العشاق* (۱۳۷۵ش: ص ۹۶) است که در اوایل قرن دهم (۹۰۸ ق) تألیف شده است؛ از این روی، می‌توان احتمال داد که عنوان *تمهیدات* برای این اثر *عین القضاة* در اواخر قرن نهم رایج بوده که گازرگاهی آن را به کار برده است. اما اینکه این اثر، به طور دقیق، از چه زمانی بدین نام شناخته می‌شده به درستی روشن نیست.

۴. جدای از لحن این دو اثر، تفاوت را می‌توان در فصل بندی دو کتاب نیز مشاهده کرد. *عین القضاة* در مقدمه *زبدة الحقایق* (۱۳۷۹ش: ص ۱) تصریح می‌کند که کتاب را در صد فصل تدوین کرده، حال آنکه تمهیدات در ده فصل (تمهید) نگاشته شده است. دیگر *زبدة الحقایق* کتاب کم حجمی است و فصول آن بسیار کوتاه‌اند در حالی که تمهیدات تقریباً به تفصیل نگارش یافته است.

۵. در باب آراء کسانی که به خطا تمهیدات را ترجمه *زبدة الحقائق* دانسته‌اند نک: *عسیران*، ۱۳۴۱ش: ص ۱۵.

با اینکه از تمهیدات نسخه‌ای هم‌زمان مؤلف و یا حتی نزدیک به عصر او ظاهراً برجای نمانده است و کهن‌ترین نسخه تقریباً کاملی که از آن در اختیار داریم بیش از یک قرن‌ونیم با درگذشت عین‌القضاة فاصله دارد،^۶ شمار نسخه‌هایی که از آن پس نگاشته شده و به دست ما رسیده^۷ حاکی از اقبال اهل تصوف و غیرصوفیه بدین اثر است. اگرچه عین‌القضاة هیچ واژه شاذ یا غیرمستعملی را در معنایی دور در بخشهای مختلف تمهیدات به کار نبرده است؛ بلکه برعکس سعی او چنانکه خود نیز اشاره دارد برآن بوده که به ساده‌ترین شکل ممکن مفاهیم بلند خویش را بیان دارد؛^۸ ساخت و بافت زبان که تاحدی ناشی از برداشتهای تازه از شریعت و طریقت است به نحوی است که گاه بر سر یک «بشود» یا «نشود»، یا به عبارت دیگر کاربرد فعل به شکل مثبت یا منفی آن، کاتب و مصحح و مدرّس درمی‌مانند؛ یعنی جمله هم با فعل مثبت درست می‌نماید و هم با فعل منفی^۹ و گاه نیز با هیچ‌کدام درست در نمی‌آید. طرفه آنکه، به مجرد ورود مؤلف به مباحث دشوار عرفانی، تفاوت ضبط نسخه‌ها چندان زیاد می‌شود که مصحح نیازمند بازخوانی فصول پیشین و پسین آن اثر و نیز مراجعه به آثار دیگر همان مؤلف یا آثار هم‌عرض مؤلفان دیگر می‌گردد، تا بتواند ضبط صحیح را تشخیص دهد.

از تصحیح متن تمهیدات به کوشش عقیف‌عسیران^{۱۰} بیش از نیم‌قرن^{۱۱} می‌گذرد. عسیران در روزگاری روزگاری به تصحیح تمهیدات دست یازید که اصول و ضوابط تصحیح انتقادی - دست کم در ایران - هنوز

۶. منظور نسخه مغنیساگل (۶۹۷ ق) است که اساس کار عسیران نیز در تصحیح بوده است.

۷. درباره نسخه‌های تمهیدات نک: فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، ۱۳۸۹ش: ج ۳، ص ۳۱۹-۳۲۱.

۸. عین‌القضاة در تمهیدات (ش ۴۱۶) می‌گوید: «دریغ! کلمات مغلوبان آن جهانی (در تمهیدات به کوشش عسیران: مقلوبات جهانی) را با لوح و قلم کودکان می‌آورده‌ایم؛ همو در دفاعیات (۱۳۶۰ش: ص ۳۳) آورده است: «این رشته از دانش [= علوم ادبی]، اگر چه با سرشت آدمیان پیوند دارد و به گوشها سبک و خوشایند می‌رسد، ولی من به هنگام بلوغ از آن مفارقت گزیدم و بدرودش گفتم به طلب علوم دینی روی آوردم. برای صوفی چه زشت است که از چیزی روی گرداند و بعد به آن بازگردد».

۹. از جمله در ش ۴۱، س ۶: «دریغ! این بیتها جمال خویش و خلق نمودندی تا خلق همه از حقیقت خود آگاه شدند» که با توجه به این که واژه دریغ در بسیاری از مواضع در تمهیدات در معانی غیر افسوس نیز به کار رفته این جمله هم با فعل نمودندی درست است و هم با نمودندی.

۱۰. عقیف عسیران (۱۹۱۹- ۴ آوریل ۱۹۸۸)، کشیش لبنانی تبار دانش‌آموخته ایران که با تصحیح تمهیدات عین‌القضاة همدانی در رشته ادبیات و فلسفه دکتری گرفت. او همچنین آثار دیگر عین‌القضاة را چون زبده الحقایق، شکوی‌الغریب و نامه‌ها تصحیح کرد. در تصحیح نامه‌های عین‌القضاة همدانی علینقی منزوی نیز با وی همکاری داشت؛ منزوی پس از درگذشت عسیران، تصحیح نیمه کاره نامه‌ها را به اتمام رساند و مجلد سوم آن را نیز منتشر ساخت. از فعالیتهای اجتماعی عسیران تأسیس مؤسسه خیریه‌ای با عنوان «بیت‌العناية» در بیروت است.

۱۱. متن تمهیدات به تصحیح عسیران در سال ۱۳۴۱ش در تهران (به همت انتشارات دانشگاه تهران) به چاپ رسیده است.

چندان شناخته نبود و روشهای امروزی دسترسی به نسخ خطی- از قبیل تهیه اسکن رنگی به جای میکروفیلم و استفاده از اینترنت و ... وجود نداشت. در چنین شرایطی عسیران به تصحیح کتابی پرداخت که تا آن روز هیچ تصحیحی از آن یا دیگر آثار مؤلف آن صورت نگرفته بود. از این روی، هر کوششی که برای تصحیح مجدد این اثر در امروز یا آینده صورت گیرد- از جمله تلاش نگارنده برای تصحیح تمهیدات به عنوان رساله دکتری زیر نظر استادان ارجمند و دانشمند، به ویژه جناب دکتر پورنامداریان^{۱۲}- بر شالوده‌ای است که عسیران پی نهاد. بیان کاستیهای آن تصحیح - که در همین مقدمه بدان می‌پردازیم- به معنای نادیده انگاشتن فضل تقدّم تصحیح پیشین و زحمات آن مصحح گرانقدر نیست.

*****

مقدمه حاضر در بخشهای زیر تدوین یافته است:

الف) معرفی عین القضاة همدانی

ب) آثار عین القضاة همدانی

ج) در باب تمهیدات

د) ویژگیهای سبکی تمهیدات

ه) پیشینه تحقیق

و) کاستیهای تصحیح پیشین

ز) روش تصحیح و راهنمای استفاده از پانوشتها و بی‌نوشتهای متن

ح) معرفی نسخه‌های تصحیح حاضر

ط) تصاویر برگهای اول و آخر نسخه‌های این تصحیح

*****

---

۱۲. نخستین بار جناب دکتر پورنامداریان متوجه نیاز تمهیدات به تصحیح مجدد شدند و دانشجویان دکتری ادبیات از جمله حقیر را در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی تشویق به انجام این پژوهش به عنوان رساله دکتری کردند.

الف (معرفی عین القضاة همدانی

ابوالمعالی عبدالله بن محمد بن علی بن الحسن بن علی المیانجی الهمدانی معروف به عین القضاة، نویسنده تمهیدات، در خاندانی اهل فضل از قضات همدان زاده شد. نیای او ابوالحسن علی میانجی که در فقه و ادب آوازه‌ای بلند داشت، از اهالی میانه آذربایجان بود؛ سبب شهرت عین القضاة به میانجی نیز از همین روست. ابوالحسن علی در بغداد نزد ابوطیب طبری فقه آموخت سپس از میانه به همدان کوچید و قاضی القضاة همدان شد، اما سحرگاه یکی از روزهای ماه شوال سال ۴۷۱ ق در مسجدی که در آن به امر قضا می‌پرداخت، به قتل رسید (سمعی، ۱۳۹۷ق: ج ۱۲، ص ۵۱۵-۵۱۶؛ مایل‌هروی، ۱۳۸۹ش: ص ۳-۴؛ منزوی، ۱۳۸۷ش: ص ۲۴). سبب قتل او روشن نیست، اما مایل‌هروی (همان: ص ۳) تعصبات دینی را در آن بی‌تأثیر ندانسته است. پس از او فرزندش، ابوبکر محمد بن علی میانجی، بر کرسی قضا نشست (در باره وی نک: سمعی، ۱۳۸۳ق: ج ۴، ص ۸۷) و عین القضاة فرزند هموست. عین القضاة در چنین خاندانی در ۴۹۰ ق (ابن فوطی، ۱۴۱۶ق: ج ۲، ص ۳۸۹) در همدان ولادت و پرورش یافت (یاقوت حموی، ج ۵، ص ۲۷۸؛ فرمنش، ص ۷)؛ چنانکه در اوان جوانی سرآمد اهل دانش در همدان شد و چند اثر مهم خود را پیش از ۲۰ سالگی به رشته تحریر درآورد (نک: تدین، ۱۳۷۹ش: ص «یازده») و همانطور که خود در شکوی‌الغریب (نک: دفاعیات، ۱۳۶۰ش: ص ۴۰) و نیز نامه نودو هشتم (نک: نامه‌ها، ۱۳۸۷ش: ج ۲، ص ۳۵۷) گوید یکی از مهمترین تألیفاتش زیادة الحقائق را در ۲۴ سالگی نگاشت. اما ظاهراً ممارست در فراگیری علوم مختلف سؤالات او را پاسخ نداد. به نظر می‌رسد این سؤالات بیشتر در حوزه علم کلام بوده است که برادران غزالی در حل آن نقش اساسی داشته‌اند: امام محمد غزالی با آثارش و احمد غزالی با دیدارش که دیدار بیش از یک قرن بعد شمس و مولانا نیز از آن نوع است. قاضی پیش از وی پیر دیگری نیز داشته که همچنان پس از آشنایی با غزالی نیز ارتباط خود را با او تا پایان عمر وی (وفات: میان ۵۲۰-۵۲۴ ق) حفظ کرده است و او کسی نیست جز شیخ برکه (برکت) همدانی^{۱۳} (در باره وی نک: پورجوادی، ۱۳۸۴ش: عین القضاة و استادان او، ص ۹۳-۱۳۳). اما این پیر که به قول خود عین القضاة امی نیز بود استاد

---

۱۳. پورجوادی (۱۳۸۴ش: همان، ص ۱۰۳) بر اساس قرآنی ولادت شیخ برکه را در ۴۴۰ ق و وفات او را میان سالهای ۵۲۱-۵۲۴ ق دانسته است.

سیروسلوک و احوال عرفانی عین‌القضاة بوده و در عرفان نظری دستی نداشته است.^{۱۴} با این حال عین‌القضاة را در حقّ وی اعتقادی تمام بوده است.

عین‌القضاة در عرفان نیز در اوان جوانی به مرتبه ارشاد رسید و مریدان بسیار یافت. در میان مریدان او برخی صاحب‌منصبان نیز بوده‌اند، از جمله می‌توان به عزیزالدین ابونصر اصفهانی (وفات: ۵۲۶ق) مستوفی سلطان محمود سلجوقی (وفات: ۵۲۵ ق) اشاره کرد. اما آشنایی عین‌القضاة با عزیزالدین نه تنها به سود وی تمام نشد که در کشمکش‌های سیاسی یکی از عوامل اعدام او نیز بود؛ چه، با روی کار آمدن قوام‌الدین درگزینی (مقتول: ۵۲۷ ق)، عزیزالدین مستوفی به زندان افتاد و عرصه بر دوستان وی به‌ویژه عین‌القضاة تنگ شد. چندان که به دسیسه درگزینی برخی از علما فتوای قتل عین‌القضاة را در ۵۲۵ ق صادر کردند. از این روی قتل عین‌القضاة علاوه بر مسائل اعتقادی تا حدی جنبه تصفیه حساب‌های سیاسی نیز داشته است (برای تفصیل بیشتر نک: مایل هروی، ۱۳۸۹ش: ص ۲۷-۲۸).

ب) آثار عین‌القضاة همدانی

عین‌القضاة در طول حیات کوتاه خویش آثار بسیاری را در حوزه‌های متفاوت به رشته تحریر درآورده بود. تنوع آثار او بیش از هر چیز حاکی از احاطه او به علوم مختلف است. او از عرفان و کلام^{۱۵} و تفسیر قرآن^{۱۶} و صرف و نحو^{۱۷} و ادبیات عرب^{۱۸} و شعر^{۱۹} تا علم حساب هندی^{۲۰} تألیف داشته است (برای تفصیل

---

۱۴. عین‌القضاة در جایی از نامه‌ها (۱۳۸۷: ج ۲، ص ۵۱) در باره برکه می‌گوید: «ای دوست! برکت مثلاً جز الحمد لله اعنی فاتحة‌الکتاب و سورتی چند از قرآن یاد ندارد، و آن نیز بشرط هم بر نتواند خواندن و قال یقول نداند که چه بود و اگر راست پرسى حدیث موزون به زبان همدانی هم نداند کردن، و لیکن من دانم که قرآن او داند درست و من نمی‌دانم الا بعضی از آن و آن بعض هم نه از راه تفسیر و غیر آن بدانستم، از راه خدمت او دانستم».

۱۵. همچون غایبة‌البحث عن معنی‌البعث که آن را در بیست و یک سالگی در علم کلام نگاشت.

۱۶. منظور کتابی با عنوان تفسیر حقایق‌القرآن است که عین‌القضاة قصد داشته است آن را به ده مجلد برساند. ۱۷. منظور المقتلذ من التصریف است.

۱۸. همچون المدخل الی العربیة و ریاضة علومها الادبیة.

۱۹. عین‌القضاة صحیفه‌ای تغزلی در هزار بیت با عنوان نزهة‌العشاق و نزهة‌المشتاق داشته است.

۲۰. منظور رساله منیة‌الحیسوب است که عین‌القضاة نام آن را در دفاعیات (۱۳۶۰ش: ص ۷۵) برده و ذکر کرده که در علم حساب هندی است.

بیشتر نک: عین القضاة، ۱۳۶۰ش: ص ۷۵؛ عسیران، ۱۳۴۱ش: ص ۲-۳). عین القضاة خود از جایگاه و ارزش تألیفات خویش آگاهی داشته چنانکه در *دفاعیات* (۱۳۶۰ش: همانجا) آورده است: «عجیبی نیست که من هم مورد حسد قرار گیرم- درحالی که نارس بودم و برای بیست سالگان و بالاتر شیرخواره می نمودم - کتابهایی نوشته ام که پنجاه شصت ساله ها از فهم آن ناتوانند تا چه رسد به تألیف و تصنیف آنها». زرین کوب (۱۳۵۷ش: ص ۱۹۴) *شکوی الغریب* او را مخزنی از الفاظ و اصطلاحات معارف مختلف از ادب و شعر و تاریخ و حکمت و علوم دانسته است. در *شکوی الغریب* (نک: *دفاعیات*، ۱۳۶۰ش: همانجا) از آثاری یاد می کند که اکنون جز نامی از آنها باقی نمانده است. البته بیشتر آثار گم شده او رساله هایی هستند که او در دوره جوانی و حتی نوجوانی تصنیف کرده است؛ اما چهار اثر عمده *عین القضاة* که حاصل دوران پختگی اوست یعنی *زبدة الحقائق*، *شکوی الغریب* (*دفاعیات*) و *مکتوبات* (*نامه ها*) به ویژه صدرنشین آنها، *تمهیدات*، از دستبرد زمانه مصون مانده اند. در این میان آثار دیگری نیز هست که یا از اهمیتی این چنین برخوردار نیستند: همچون *رساله جمالی* که در چهار صفحه تدوین یافته است؛ یا در انتساب آنها به *عین القضاة* جای سخن است: همچون شرح *کلمات قصار باباطاهر* که تفسیر لغوی *فهلویات* باباطاهر به زبان عربی است، *رساله یزدان شناخت* که به شیخ شهاب الدین سهروردی و بابا فضل کاشانی نیز منسوب است، *رساله لویح* که به شیوه *سوانح احمد غزالی* نگارش یافته است (برای تفصیل بیشتر نک: عسیران، ۱۳۴۱ش: ص ۳۴-۴۴؛ زرین کوب، ۱۳۵۷ش: ص ۱۹۷-۱۹۸). افزون بر این رباعیات و قطعاتی نیز بدو منسوب است که ممکن است برخی از آنها از آن شاعران دیگر باشد. بسیاری از این ابیات در *لابلای آثار عین القضاة* بدون ذکر نام شاعر آمده است. برخی رباعیات و قطعات نیز هست که خود ذکر کرده که از آن اوست.

حیات *عین القضاة* را به عنوان یک نویسنده می توان به پیش از نگارش *زبدة الحقائق* و پس از آن تقسیم کرد. این اثر طلیعه آغاز سبکی است که با نام *عین القضاة* عجین شده و مهر او را بر پیشانی دارد.^{۲۱} سبکی که از جوانه زدن تا شکفتگی نیازمند ده سال ممارست و تفکر او بوده است. ممارستی نه برای ایجاد

---

۲۱. زرین کوب (۱۳۵۶: ص ۱۶۰) در باره سبک می گوید: به عبارت دیگر [سبک] مهر و نشانی است که اثر هر شاعر را از آثار بیش و کم مشابه جدا می کند و در حقیقت امضای نامرئی و تخلص واقعی بی تزویر و مصون از جعل اوست.